

SRBIJA O SVOJIM LIDERIMA POSTHUMNO: SLOBODAN MILOŠEVIĆ I ZORAN ĐINĐIĆ U KOMUNIKATIVNOM SEĆANJU

Gordana Đerić

U ovom tekstu autorka tematizuje pitanje oblikovanja društvenih sećanja na početku 21. veka u Srbiji i u kontekstu postkomunističkih promena i uticaja koje na savremeno konstruisanje prošlosti imaju jugoslovenska, opšta i nacionalna mitologija. Svoje pretpostavke ispituje u slučajevima izgradnje javnog sećanja na premijera Zorana Đinđića i uzdržanosti države da se odredi prema ulozi i nasleđu predsednika Slobodana Miloševića.

Ključne reči: kolektivno sećanje, Srbija, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić.

O pojmu kolektivnog sećanja

Poznato je da kolektivno sećanje ne postoji u čistom, bukvalnom vidu, jer su sećanja mnogolika, neretko oprečna, ali kada o sećanju govorimo u kontekstu države onda govorimo o njenom radu na javnom sećanju kroz procese uobličavanja i ujednačavanja predstava o prošlosti. Ako se ima u vidu da ti procesi osim izdvajanja i naglašavanja prikladnih sadržaja podrazumevaju i aktivno zaboravljanje, odnosno potiskivanje neodgovarajućih sadržaja prošlosti, jasno je da je reč o poslu bez kraja i konstrukciji u čije održanje država stalno i puno ulaže. U okviru istorijske nauke društveno sećanje ima funkciju ideologije, jer pre svega konstruiše i sledi društveno motivisan pogled na prošlost kojim se oblikuju najvažniji domeni javnog života: zato je *državna instrumentalizacija prošlosti* najkraća definicija fenomena društvenog sećanja. Kako god bio posmatran, uobičajeni proces oblikovanja društvenog sećanja, koji je neretko u sukobu sa faktografijom, za posledicu ima *istinu* kojoj, s novim potrebama, treba došminkavati lice.

Govoreći o ovom fenomenu govorimo o stilski uobličenoj predstavi istorije, sasvim drugačijoj od tzv. autentičnog sećanja sačuvanog u gestovima, navikama, pamćenju tela i uopšte njegovom ćutećem, neverbalnom prenosu.¹ Ovo sećanje nešto je sličnije individualnoj selekciji zapamćenog, kojoj društvenost daje presudni okvir i koja

¹ Videti više: Konerton 2003: 99-138; Jefferson & Conway 2008: 279-285; Nora 2006: 29-36.

„zapamćeno“ čini promenljivim, neobično elastičnim fenomenom.² Ova „promenljivost prošlosti“ upravo odgovara na pitanje ljudske potrebe za kolektivnim sećanjem, jer je potreba društva za njim najbližnja ličnoj potrebi za *odgovarajućom*, „*ispravnom*“ *istorijom*. Društveno sećanje je veštačko i, zašto ne reći, umetničko, uprkos tome što se oslanja na konkretne ljude, događaje i institucije. Ono stilizuje istoriju, menja je, kao i obratno, istorija menja sećanje na takav način da nominalno ostane ta ista istorija.

Temeljna teorija društvenog sećanja Morisa Albvaša (Maurice Halbwachs)³ kaže da su razlozi kolektivnog memorisanja socijalno uslovljeni, odnosno da su društva sposobna da pamte samo kroz pripadnost verskim, nacionalnim i klasnim grupama. To je razumljivo, jer je društveno sećanje proizvod elitnog shvatanja vremena (odnosno načina na koji su vreme poimali elitni slojevi društva) i organizovanog praznovanja. Takođe, ono je posledica novih diskursa nakon doba Prosvete, pa i uslov iscrtavanja granica koje nazivamo nacionalnim. Ovakvo shvatanje neodvojivo je od devetnaestovekovnog procesa stvaranja nacije, pitanja važnosti zajedničkog jezika u tom procesu i prosvetiteljskog dejstva vrhunske književnosti na tom jeziku.⁴

Kolektivno sećanje je redukovana topologija nacije nastala iz neuporedivo bogatijeg rezervoara. Dva su važna pitanja: *šta se pamti*, odnosno *prenosi*, i *kako se prenosi*. Njihovo rešenje uvek će zavisi od anticipacije sadašnjih i budućih potreba zajednice, više nego od onoga što u rezervoaru prošlosti postoji. Selektivnim izborom predstava iz prošlosti obično se ozakonjuje postojeći društveni poredak: *u pamćenju se traži, i iznalazi, kristalno jasna potvrda sadašnje potrebe*. Na tragu ovakvog shvatanja nastaje teza o društvenom sećanju kao nastojanju državnih institucija da naciji objasne njenu prošlost i osiguraju osećanje njene nepromenljivosti kroz prostor i vreme. Država

² Sistem čovekovog pamćenja neobično je elastičan. Budući da su usmereni na istraživanja prenosa iskustva (pamćenja) kroz vreme, iako različitog reda, uvidi psihologije, koja se istraživanjem individualnog pamćenja i zaboravljanja na eksperimentalnom nivou bavi od 1875. godine, odnosno od Ebbinghausovih istraživanja, nisu bez značaja ni za društveno pamćenje. Bez njih bi bilo teško shvatiti 'mrlje' u pamćenju nakon društvenih promena i semantičko uopštavanje iskazanog na osnovu njegovih ključnih reči. Takođe, eksperimentalni psiholozi su pokazali da je doslovno faktografsko sećanje veoma retko i nevažno; ono nije stvar reprodukovanja već konstruisanja, u kome semantički kod, kako smatraju kognitivni psiholozi, ima presudnu ulogu u njegovom funkcionisanju. Varijacije u sećanju ljudi iz različitih kultura nisu samo interesne, praktične prirode nego u dobroj meri zavise od, u detinjstvu stečenih, tzv. mentalnih mapa, zajedničkih celom kolektivu. Više: Gregg 1975: 19-50; Konerton, 2003: 41-43.

³ Iako je pojam *kolektivnog pamćenja* prvi put upotrebljen na samom početku XX veka (Hugo von Hofmannsthal, 1902), trebalo je da prođe četvrt veka kako bi ovaj fenomen dobio svoju prvu knjigu *Društveni okviri pamćenja* (1925), koja se smatra temeljnom u izučavanju organizovanja i uokvirivanja društvenog pamćenja. Njen autor Moris Albvaš (Maurice Halbwachs) prvi upotrebljava i pojam *okvira*, koji se uglavnom pripisuje Gofmanu. Više: Assmann 2006: 52-73; Albvaš 1999: 63-82; Halbwachs 1992.

⁴ Hobsbawm, 2006:137-151; Konerton 2002: 72.

ima institucionalnu moć da zaustavi prošlo da prođe: ona privileguje i „oživljava“ neke njene segmente, osmišljava ih, definiše ili redefiniše, i po potrebi ih boji sentimentalnošću, osećanjem dostojanstva, herojstva ili misterije. Na sećanju je, odnosno na državi koja je vlasnica sećanja, da stvori iluziju jedinstvene prošlosti i u njoj nađe zajedničke oslonce: da ujedini generacije, pretke i savremenike, da „krive“ preobrati u „nevine“ i obratno, da anticipira njihovu vrednost u novom vremenu i da za potrebe tog novog vremena stilizuje prošlost, odnosno neku od njenih verzija. Ovaj proces podrazumeva zaboravljanje i potiskivanje – posebno u situacijama promena ideološkog ili državnog okvira – stvaranje „paktova ćutanja“, pa je i organizovani zaborav uvek u nadležnosti države, čiji se aparat sistematski usmerava na oduzimanje, odnosno promenu pamćenja građana.⁵

Ono što je izabrano i „zapamćeno“ najkraće govori šta je iz skladišta prošlog za društvo vredno čuvanja a šta nije, potiskuje ostale njene deonice kao da se nikada nisu dogodile, 'odvaja crne ovce od belih ovaca', od prosečnih pravi dobre, od dobrih izuzetne. Budući da je prošlost nesaglediva u celini i ogromna poput nečega što nam se približava i što zbog njene ogromnosti nismo u stanju da pojmimo, njenom pamćenju pristupamo iz više pravaca i selektivno je konstruišemo, svodimo na važna mesta, osmišljavamo u predvidljiv hijerarhijski sistem tradicije, sa pravcima, začetnicima i sledbenicima. Otuda je pitanje selekcije, odnosno odabira uporišnih mesta koja stvaraju temelje društvenog sećanja – ključno pitanje, a ono jeste pitanje države, koja i skladišti i odabira i priziva. Sve zbog toga što nije nevažno kako će izgledati bukvari, istorijski udžbenici, o čemu će se i kako govoriti u učionicama i šta će postati kulturne vrednosti koje se 'same po sebi razumeju' kao važne. Bitna funkcija društvenog sećanja jeste i u stvaranju onoga što obično zovemo *slikom sveta* – jedinstvenom kognitivnom, idejnom i mentalnom mapom tumačenja pojavnosti. Zato je, u idealnom smislu, društveno sećanje opšteprihvatljivo verovanje članova zajednice da slike i predstave prošlih događaja zaista upućuju na te događaje. I zato se, za razliku od istorije – nepotpune rekonstrukcije svega što je prošlo i čega više nema – društveno sećanje zadovoljava pojedinačnim, odnosno izabranim, samo onim što ga čini čvršćim i aktuelnijim.

Kontekstualizacija promene kolektivnih sećanja u jugoistočnoj Evropi

Posle 1989. godine istorijsko konstruisanje kolektivnih sećanja u većini postkomunističkih država karakteriše situacija koja se u najopštijim crtama može svesti na model *Zlatnog*

⁵ „Svi totalitarizmi ponašaju se na taj način; mentalno porobljavanje podanika totalitarnog režima počinje onda kada im se oduzme sećanje. Kad neka veća sila želi da liši manju njene nacionalne svesti, ona se služi metodama organizovanog zaboravljanja.“ Konerton, 2002: 26.

*doba u dalekoj prošlosti, nacionalnog pada u komunizmu i novostečene nacionalne slobode.*⁶ Srbija u tom smislu nije izuzetak, ali ima svoje specifičnosti koje proizlaze iz sporijeg i naizgled nevoljnog obnavljanja državnosti.⁷ Uprkos različitostima, kontekst u kome se odvijalo proizvođenje prošlosti u ovom periodu zajednički je i uglavnom poznat – nakon neslavnog kraja jugoslovenske zajednice, nove *eksperimentalne države*⁸ (Halpern) nastale na njenom tlu bile su suočene sa dvostrukim zadatkom: da stvore ili obnove svoj identitet i da istovremeno svoje vrednosti i standarde prilagode evropskim. Rečju, da (p) ostanu „svoje“ i da se transformišu prema zahtevima širih integracija, sada evropskih. Ti procesi, sa izuzetkom Slovenije, išli su teško, pa se i ovaj zadatak vremenom pretvorio u očekivanje nemogućeg: mada su uporno simulirale i jedno i drugo, eksperimentalne postjugoslovenske države za dvadeset godina od uništenja Jugoslavije nisu (p)ostale ni „svoje“ ni „evropske“. Iako je u ovim državama komunistički diskurs deklarativno odbačen i prezren,⁹ leksički nešto izmenjen on ima svoj kontinuitet u modelima i postupcima oblikovanja kolektivnih sećanja – kako u potiskivanju sadržaja koji ne odgovaraju novim potrebama, tako i u postupcima i strategijama koje afirmišu nove potrebe, odnosno novu vlast. Za savremeno oblikovanje sećanja u ovim državama nije bez značaja ni višedecenijska vladavina neprikosnovenog jugoslovenskog vođe Josipa Broza Tita i kult njegovog liderstva, koji je na svesnom ili nesvesnom nivou, smatran uzornim, kultskim. Funkcija predsednika države u Srbiji do danas se na sličan način percipira, pa je u političkim diskursima sasvim obično da se vreme „meri“ i imenuje po liderima (kao Titovo, Miloševićovo), ili da treća uzastopna kandidatura Borisa Tadića za mesto predsednika države (Ustav predviđa najviše dva vezana mandata) biva prihvaćena kao neproblematična i bez otpora u javnosti, što ne govori samo o odnosu prema liderima nego i o stanju medija i sloboda u savremenoj Srbiji.¹⁰

⁶ Detaljnije: Kopecek (ed.): 2008; Antohi, Trencsényi, Apor (ed.): 2007.

⁷ Ne samo zbog ratova i dugogodišnjeg deklarativnog insistiranja na jugoslovenstvu, nego i zbog načina raspada zajedničke države sa Crnom Gorom (2006) Srbija nevoljno postaje samostalna – nju je samostalnost zatekla ili joj se „desila“ referendumskom odlukom Crne Gore da ode iz zajedničke države. Ta „nevoljnost“ da bude samostalna očitavala se i u stanju državnog kalendara u prvoj deceniji 21. veka, budući da osim međunarodnih i verskih praznika Srbija dugo godina nije imala nacionalne praznike (izuzev Dana državnosti – 15. februar) kojim bi se obnovljena državnost i politika društva jasnije profilisale.

⁸ Prema mojim saznanjima, pojam *eksperimentalne, probne države* kao zajednički naziv za države nastale raspadom bivše Jugoslavije prvi je upotrebio Džozel M. Halpern (Joel M. Halpern) u predgovoru zborniku radova *Susedi u ratu* (*Neighbors at War*, 2000).

⁹ Za situaciju u Sloveniji i Hrvatskoj videti: Bajt: 2009. i Koren: 2011.

¹⁰ Videti izveštaj Saveta za korupciju iz koga je jasno da vlast medije koristi kao sredstva kontrole i oblikovanja stavova: <http://www.antikorupcija-savet.gov.rs/sr-Cyrl-CS/radio-televizija-i-stampa/cid1037-1751/vlast-kontrolise-medije-preko-ilasa-i-saper>

Na savremene konstrukcije prošlosti u Srbiji presudno je uticao pad Miloševićevog režima: javno percipirana kao jedina začetnica i gubitnica poslednjih ratova, Srbija je imala „lošiju prošlost“ od ostalih postjugoslovenskih eksperimentalnih država, pa je, shodno tom uverenju, i novu priču o sebi izmišljala sa retoričkim otklonom ne samo od neposredne ratne prošlosti nego i od konstitutivnih mitova kulturnog pamćenja angažovanih u tom periodu. Godina 2000. trebalo je da bude godina opšteg diskontinuiteta, njen formativni nulti čas, kada je selekcijom i samozaboravom trebalo napraviti bolju pozornicu prošlosti za dolazeću budućnost. Bila je to, navodno, jedna nova Srbija, koja nije imala nikakve veze sa svojom dotadašnjom pričom o sebi. Njene političke elite, u stalnom stanju mimikrije, niti su pokušavale da promene dominantnu interpretaciju uništenja Jugoslavije, niti su anticipirale teške konsekvence takve interpretacije, niti su se suočile s njima. Retorički, nakon dvehiljadite godine, insistirale su na narativu prema kome se Srbija „oduvek zalagala za evropske norme i vrednosti“¹¹ pa je instrumentalizacija nasleđa koje se uklapalo u ovaj narativ bila očekivana strategija zvaničnog novopredstavljanja. U poslednjih deset godina Srbija se samopredstavljala kao mala, beznačajna i slaba država, istorijski uvek na „pravoj strani“, bezmalo u društvu anđela. Diskursom „kašnjenja i sustizanja“ objašnjavao je novi proces u kome je mantra o „ubrzanom napretku“ trebalo da bude i glavni homogenizujući faktor. Integralni deo diskursa o društvenom ubrzanju bili su pozivi na okretanje od prošlosti i prevaziđene žrtvene retorike – legitimacija (slavnog) prošlošću ustuknula je pred diskursima legitimacije (svetlom) budućnošću. Zaborav i kolektivna bezličnost bili su u samoj osnovi zvanične konstrukcije kolektivnog sećanja nakon 2000. godine. Zajedničko nazovisećanje građeno je uglavnom na brisanju simboličkih označitelja prethodnog (jugoslovenskog, komunističkog) – u savremenom kontekstu – nepotrebnog sećanja, uz intenciju da se novo ne specifikuje ili bar odloži. Takvim pristupom stvorena je zajednica koja je više bila obeležena onim što prećutkuje, zaboravlja ili skriva nego onim što zvanično pamti i praznuje. Sadržaji i bliže i dalje prošlosti, koji su kvarili amnestičke funkcije novih narativa o „ubrzanju“ bili su zvanično ignorisani. Ali oni nisu bili i zaboravljeni, ne samo zbog stalnog podsećanja dela međunarodne zajednice na ove prve, televizijskih prenosa suđenja političkim i vojnim čelnicima prethodnog režima, nego i zato što je odnos između zapamćenog i zaboravljenog mnogo složeniji od onog kakav bi kreatori kolektivnog pamćenja priželjkivali.

Mitološka perspektiva pamćenja srpskih lidera

Nesporazum srpskog društva sa sopstvenom prošlošću ilustruju načini pamćenja političkih lidera, Slobodana Miloševića i Zorana Đinđića, koji osim što su bitno

¹¹ David 2009: 166.

obeležili neposrednu prošlost Srbije, posthumno oblikuju i njenu sadašnjost. Oni u srpskoj javnosti imaju status mitoloških likova: mada smo im bili savremenici, već su dovoljno izmišljeni da bi bili stvarni. Nakon smrti postali su aluzivna sredstva političke legitimacije, ali i mitske figure, najviše zbog toga što su iskazi o njima za njihove promotere *istiniti* i što se plasiraju sa verom u njihov društveni uticaj. Već na nivou imena deluju poput ovaploćenih dogmi – bez dokazivanja samoočevidni – ili dobri ili zli; pripovesti o njima za srpsku zajednicu pokazale su se toliko važnim, što je jedan od osnovnih uslova da bi se smatrale mitskim. Dalje, posthumno stilizovanje Đinđića i Miloševića bazira se na narativima koji se mogu smatrati tipičnim ili dovoljno poznatim u srpskoj kulturi, poput kosovskog mita ili nešto opštijeg mita o stalnom napretku. I, konačno, pripovesti o njima su mitovi jer se plasiraju u funkciji društvenih ideologija.

Ukratko, najvažniji uslovi ili elementi na osnovu kojih neku savremenu političku priču definišem kao mitsku su: 1) važnost za zajednicu, 2) pretenzija na istinitost, 3) prepoznatljivost narativnih obrazaca u kojima se iskazuje i 4) ideološka funkcionalnost. Ovom spisku uvek se može dodati od mita neodvojiva *ambivalentnost* ili dvostruka privlačnost. To znači da je potrebno da postoji visoka osetljivost i angažovanost pripadnika zajednice (bilo pozitivna ili negativna, afirmativna ili difamativna, zaštitnička ili napadačka – sasvim je svedjedno) na pomen ove priče u nekom od njenih segmenata. A među najvažnijim strategijama oblikovanja savremene mitske priče jeste strategija *prećutkivanja* svega što odudara od ideološki potrebnog obrasca ili jednostavno brisanje svih stvarnih kontradiktornosti iz mitopolitičke priče. Ta priča bi trebalo da bude takva da ostavlja mogućnost razvijanja novih sižea na ograncima već postojećih,¹² odnosno da bude otvorena za prilagođavanje i primenljivost u novim situacijama.

Istražujući pravce ispisivanja simboličkih i mitskih likova Miloševića i Đinđića, više od smernica dnevnog politizovanja, koje nisu nevažne, pokušaću da iznađem osnovne načine uobličavanja njihovih likova u komunikativnom sećanju i u kontekstu srpske nacionalne i opšte mitologije. Drugim rečima, njihov status posmatram iz vizure „velike priče“, u kontekstu onoga što se obično naziva kulturnim pamćenjem ili pamćenjem nacija a što podrazumeva i stabilne mitološke naslage, i posebno u kontekstu *komunikativnog sećanja*, čiji oni akteri, uprkos savremenim intencijama, jedino mogu da budu. Kada to kažem, u radikalnom vidu sledim Asmanovu distinkciju između *kulturnog* i *komunikativnog pamćenja*, zasnovanu pre svega na *vremenskom intervalu* koji data pamćenja obuhvataju.¹³ Naime, prema Asmanu, kulturnom pamćenju potrebni su

¹² Repetitor srpskog samopoimanja i predstavljanja, uglavnom kroz autostereotipe i mitove, videti u: Đerić, *Pr(a)vo lice množine*, dostupno i u elektronskoj formi <http://ponude.biz/knjige/g/Gordana%20Djeric%20-%20Pr%28a%29vo%20lice%20mnozine.pdf>

¹³ O kulturnom i komunikativnom sećanju, vid: J. Assmann 2006: 45-78.

vekovima: u srpskom slučaju primeri su svetosavski i kosovski mit, tj. njihova materijalizacija u školskoj praksi, svečanostima, nazivima ulica, škola, spomenika, kulturnih zdanja i praznika kojima se zajednica podseća na ono što ona jeste ili na ono što ne sme da zaboravi. To je svojevrsna arhaika zajednice, stabilni element njenog kulturnog kontinuuma, kojom je ona prožeta kroz istoriju.¹⁴ Čuvajući pamćenje o zajednici kao takvoj, ovi kulturni elementi određuju njene granice i preuzimaju ulogu ujedinjujućeg mehanizma; rečju, čuvaju je od raspada i fragmentisanja.

Na drugoj strani, opseg komunikativnog sećanja daleko je uži i obuhvata memoriju živog čoveka, eventualno sećanja njegovih roditelja i dedova, što je u proseku osamdeset godina. Neretko, kolektivno komunikativno sećanje temelji se na ličnom učestvovanju ili ličnom poznavanju osoba u događajima koje zajednica smatra važnim za svoju istoriju.¹⁵ To je situacija mnogih naših savremenika kada govorimo o Slobodanu Miloševiću i Zoranu Đinđiću. Ona je za istraživanje interesantna upravo zato što postoje različita, sasvim sveža, fragmentarna i uglavnom podeljena lična sećanja na ove političke aktere, ali istovremeno, u poslednjih šest godina, odnosno devet godina,¹⁶ i vidljivi napori zvaničnog i nezvaničnog redukovanja tih sećanja na tipizovane obrasce i mitske priče. Javni rad na tipskom zapamćivanju, posebno u vreme komemoracija ili predizbornih kampanja, neodvojiv je od emotivne i ideološke manipulacije sećanjima, koja u krajnjem ishodu dovodi do erodiranja faktografije i autentičnih sećanja.¹⁷ Štaviše, jezik plasiranja tih priča najčešće i nije memorijabilni nego je više izraz normativne retorike, vrednosnih termina i semantičkog pomeranja značenja prema aktuelnim potrebama. Neretko, diskursi o ovim liderima pate od neistina i faktografskih omašaka, iako za takvo iskrivljavanje nisu vidljivi nikakvi ideološki razlozi. Na primer, u biografijama koje dnevne i nedeljne novine redovno preštampanjavaju na svaku godišnjicu njihove smrti postoje značajna odstupanja po različitim osnovama, čak i u datumu rođenja i/ili smrti u Miloševićevom slučaju, načinu nastupanja smrti, mestu sahrane (Aleja zaslužnih građana/Aleja velikana: dvorište Miloševićeve porodične kuće/ dvorište kuće dede Mire

¹⁴ Ovde pod pojmom istorije podrazumevam kako ono što se zaista dogodilo u prošlosti, tako i ono što čini predstave o prošlosti a što je sadržano u istorijskim čitankama.

¹⁵ Assmann, isto.

¹⁶ Premijer Zoran Đinđić ubijen je 12. marta 2003, a predsednik Slobodan Milošević umro je 11. marta 2006. u pritvorskoj jedinici Međunarodnog suda u Hagu.

¹⁷ Često nije lako odrediti tip ovih sećanja, pa u tom smislu podsticajno deluje i termin „grupno lično sećanje“, koje može, ali i ne mora da postane deo nacionalnog ili državnog pamćenja. Ovaj termin, koji potiče od Snajderovih istraživanja sećanja u Poljskoj, Litvaniji i Ukrajini, Veronika Bajt plodno primenjuje u istraživanju slovenačkog kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta nakon osamostaljenja. Više: Veronika Bajt, „Postkomunističko obnavljanje slovenačkog kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta“, u: Gordana Đerić, *isto*, 2009: 83-115.

Marković), i posebno u podacima o Đinđićevom obrazovanju i profesionalnoj praksi, gde se obično navodi da je po odbrani doktorske teze kod Habermasa bio predavač na Novosadskom univerzitetu (*sic*).¹⁸

Predmet ovog istraživanja, koje je nastalo u vreme kada su politički naslednici Slobodana Miloševića i Zorana Đinđića delili vlast u Srbiji, jeste vrednosno ujednačavanje i kondenzovanje značenja, tj. pravci i načini javnog konstruisanja Miloševića i Đinđića u kratkom periodu od njihove smrti do danas. Ipak, uspostaviti i deliti vlast nije isto što i stvoriti i deliti zajedničko sećanje, i inače opterećeno brojnim podelama i kontradiktornostima.¹⁹ U tom kontekstu, 11. i 12. mart samo su poslednje karike u lancu usložnjavanja formulisanja jedinstvenog kolektivnog narativa i zajedničkog pamćenja, koje se obično smatra uslovom postojanja svake zajednice.²⁰ Kako je glavni zadatak kolektivnog pamćenja unutrašnje povezivanje zajednice kroz stvaranje opštih vrednosti i percepcija,²¹ jasno je da nasleđa Slobodana Miloševića i Zorana Đinđića, budući građena na uzajamnom negiranju vrednosti, isključivosti, pa i na drastičnijim praksama sukobljavanja, nije lako uokviriti u svima prihvatljiv narativ o prošlosti, koji bi na delotvoran način promovisao izabrani identitet zajednice.²²

Od poznatog govora na Kosovu Polju (1989), mit o Miloševiću živi u različitim verzijama sve vreme njegove vladavine, silaska s vlasti i haškog procesa. Jedan od desetorice *najmorbidnijih tirana na svetu* i *božji dar za svoje neprijatelje*,²³ eto, to je, i mnogo toga između, Slobodan Milošević. Smrt u čeliji haškog Tribunala obogatila je ovaj mit novim

¹⁸ Činjenice kažu sasvim drugačije: doktorsku tezu branio je kod Velmera (Albrecht Wellmer) a ne kod Habermasa, a na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu nije održao nijedno predavanje.

¹⁹ Videti: Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd, IFDT/IP „Filip Višnjić“, 2009: 179-296.

²⁰ Vid. Ernest Renan, „What is a Nation?“ in: Woolf, S. (ed.) *Nationalism in Europe 1815 to the Present. A Reader*, London: Routledge, 1996, pp. 48-61.

²¹ Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992; Pjer Nora, Između pamćenja i historije. Problematika mjesta, u: M. Brkljačić i S. Prlenda (ur.) *Kulturno pamćenje i historija*. Zagreb: Holden marketing – Tehnička knjiga, 21–45.

²² To, uostalom, eksplicitno kaže i predsednica Narodne skupštine RS, Slavica Đukić-Dejanović: „Mi se i dalje razlikujemo u odnosu na to kako gledamo na prošlost, tim pre što se čvrsto držimo stava da će istorija dati najobjektivnije ocene o toj prošlosti.“ Slavica Đukić-Dejanović: Svako ima svoju prošlost, *Politika*, 12.03.2009. s. A6.

²³ S. Đukić, „Aut Caesar aut nihil“, u: On i mi – Fragmenti iz života i vladavine Slobodana Miloševića, *NIN*, 16.03.2006. s. 82.

značenjima: „ukoliko bude organizovanog ideološkog uobličjenja Miloševićevog života, on će biti srpski Če Gevara. Milošević će biti prva srpska žrtva globalizma. I ta mitska aura stvorena oko Miloševića biće izvor većitog srpskog nesporazuma sa svetom.“²⁴

Ipak, ovakvog ideološkog uobličavanja Miloševića nije bilo. Upravo suprotno – predstavnici vlasti posle dvehiljadite godine pripisivali su mu odgovornost za sve teškoće Srbije, kako u periodu njegove vladavine, tako i u periodu u kome su sami vladali. Promišljanje njegove istorijske uloge i odgovornosti nije ni započeto, budući da je izručenjem Tribunalu u Hagu konstatovano. Na retoričkom planu, krivica za „lošu prošlost“, kao i za lošu sadašnjost, zamagljivana je floskulama „devedesete“, „Slobodan Milošević“, „komunizam“ i sl. uz apologetsku strategiju pripisivanja ukupne odgovornosti isključivo Slobodanu Miloševiću. Simplifikovanjem i preuveličavanjem istovremeno, Milošević u tim diskursima ulogom „jedinog krivca“ obavlja funkciju „žrtvenog jarca“ čime svi ostali bivaju amnestirani. Već i retorički nagoveštaj „suprotstavljenosti Miloševiću“ ili „Miloševićevom vremenu“, kao metafori „zla“, bio je dovoljan uslov za pribavljanje sopstvenog oreola „dobra“.

Milošević je prepušten nezvaničnom pamćenju, čituljama u novinama, sporadičnim građanskim inicijativama pojedinih socijalista i radikala, personalnom izražavanju antipatija i, ređe, simpatija. Ocene Miloševića u Srbiji neposredno posle smrti kretale su se između dva suprotna pola: od isticanja njegove izuzetnosti, neponovljivosti, do poziva da se nikad više ne ponovi.²⁵ Situacija je bila ista i kasnije, na pomenima, koje su uglavnom organizovali SPS i Udruženje „Sloboda“, i na kontrapomenima, odnosno akcijama požarevačkog pokreta „Otpor“ čiji su članovi simbolično prelepili naziv Lenjinove ulice u „Ulicu žrtava Slobodana Miloševića“.²⁶ Država nije učestvovala u organizaciji pamćenja Miloševića, ni afirmativno ni difamativno, niti je organizovala njegovu sahranu. Razlog tome je što je tadašnja vlast svoja činjenja i nečinjenja, a posebno svoje reči, više prilagođavala „ušima“ i „očima“ međunarodne zajednice nego domaćoj javnosti.²⁷

„Cirkus“ pre sahrane i tokom nje, kako su neretko nazivane manifestacije kojim je pokojnik ispraćen na drugi svet, pratilo je 560 novinara i oko 200 medijskih kuća iz zemlje i sveta, ali je domaća štampa tih dana imala neobično malo svog sadržaja i uglavnom je prenosila ono što su drugi pisali. Veličanje Miloševića kao Neprijatelja

²⁴ R. Stanić, Uvod u drugi život Slobodana Miloševića, Evropa, 16.03.2006. s.10.

²⁵ Danas, 17. 03.2006. s. 21.

²⁶ Akcija Otpora, Večernje Novosti, 11.03.2007. s. 5.

²⁷ „Mislim da sadašnja vlada nije imala izbora, jer su oni ipak prozapadna vlada. Ali mislim i da su duboko u sebi pomislili da posle Miloševića ne treba da se bave politikom.“ Peter Handke: Drago mi je što sam tu, Blic, 19.03.2006. s. 4.

nakon njegove smrti i radikalnost ocena karakterisali su pisanje američke štampe, prema kojoj je on nadmašio Hitlera.²⁸ Uopšte uzev, osim dela ruske štampe²⁹ pisanje o Miloševiću bilo je uglavnom ujednačeno, negativno intonirano.³⁰

Predviđanja smjera i načina budućeg pamćenja bivšeg predsjednika nisu bila retka u danima nakon njegove smrti, ali šta je Slobodan Milošević bio zvaničnoj Srbiji onog dana kada je kovčeg sa njegovim telom dopremljen ispred mrtvačnice Konkordija, ona to nije znala ni tada ni nekoliko narednih dana do sahrane; ili je znala da je to situacija kao u onoj priči *ako uzmeš – kajaćeš se, ako ne uzmeš – kajaćeš se*. Za okupljene građane na Savskom trgu *heroj i sve što su imali*,³¹ za državu problem koji je ustupila Socijalističkoj partiji na rešavanje. Pojedine državne institucije, posebno predstavnici republičkih muzejskih ustanova i službi, oštro su protestovali zbog pretvaranja prostora Muzeja 25. maj u kapelu za izlaganje Miloševićevih posmrtnih ostataka i apelovali na nadležne da zaustave „zloupotrebu kulturnih institucija“.³² Tadašnji ministar inostranih poslova Vuk Drašković, smrt Miloševića smatrao je „njegovim poslednjim trijumfom“, a paljenje sveća i polaganje cveća kod sedišta Socijalističke partije nazvao je „glorifikovanjem masovnog ubice“.³³ Ostali ministri u vladi uglavnom se nisu izjašnjavali: „Ja ne znam nijednu sahranu gde se ljudi sahranjuju noću, u dvorištu svoje kući i bez članova porodice“,³⁴ kazao je Rasim Ljajić, ministar za ljudska i manjinska prava, ali niti on niti bilo ko od njegovih kolega iz vlade nije rekao ima li države koja na taj način sahranjuje svoje predsednike.³⁵

Uprkos neučestvovanju države u organizaciji sahrane Miloševića i naknadnim pomenima, javnost nije bila uskraćena za svakodnevna podsećanja na bivšeg predsjednika,

²⁸ Nadmašio i Hitlera: američka reagojanja na smrt Slobodana Miloševića, Večernje novosti, 13.03.2006. s.6.

²⁹ Ulica u Rusiji, Večernje novosti, 22.03.2006. s. 10.

³⁰ Medijski jezik, prema Handkeovom tvrđenju, bio je pokretač njegovog dolaska na Miloševiću sahranu: „Dugo sam razmišljao i pomislio sam da bi bilo dovoljno da, tamo gde živim, pomislim na pokojnika. Međutim, onda sam toliko ružnog pročitao u svim novinama u Francuskoj, Španiji, Nemačkoj, jedan jezik, koji ne samo da izuva iz cipela, već navodi na iskakanje iz kože. Pomislio sam da, ako je prisutan tako prljav, unapred pripremljen jezik, koji ni ne zaslužuje da bude nazivan jezikom, mora se pokušati pronaći jedan drugi jezik“, objasnio je svoje motive dolaska Peter Handke, u: Nisam mu bio prijatelj, Politika, 24.03.2006. s. A2.

³¹ Ispred mrtvačnice „Konkordija“ dočekan kovčeg s telom, Večernje novosti, 16.03.2006. s. 12.

³² Protest i apel muzejskih institucija, Danas, 17.03.2006. s. 21.

³³ Večernje novosti, 15.03.2006. s. 12.

³⁴ Pogreb bio politički skup, Glas javnosti, 20.03.2006. s. 3.

³⁵ Izveštač Bi-Bi-Sija sa sahrane Miloševića upravo je primetio ovu neobičnost poslednjeg pozdrava: „Bizaran poslednji pozdrav, koji je više dolikovao uginulom kućnom ljubimcu nego bivšem šefu države“, u: Svetski mediji o sahrani, Kurir, 20.03.2006. s. 3.

delom zahvaljujući politikama koje su se legitimisale na suprotnosti u odnosu na Miloševiću, delom zahvaljujući poštovaocima te politike. Ipak, posle smrti u zatvorskoj ćeliji, rakurs iz koga je bivši predsednik posmatran u Srbiji delom je promenjen, pa se osim optužujućih diskursa, sporadično uvode dramatičnija značenja koja korespondiraju sa temeljnim sadržajima kulturnog pamćenja. Nova stanovišta upućuju na nasilnu smrt i poput naslova knjige *Ubijen u Hagu* u javni jezik uvode značenja *žrtve* i/ili *moralne pobede*,³⁶ koja u kolektivnoj imaginaciji konotiraju sa *višom pravdom* i *carstvom nebeskim*, što su dovoljni razlozi da deo javnosti Miloševiću sve zaboravi. Na tragu ovakvog razvoja mita o Miloševiću jesu i ona predviđanja budućeg sećanja koja njihov karakter izvode iz ekonomske situacije: „Mit o Miloševiću biće onoliko snažniji što budemo lošije živeli. Ako nam nekad bude bolje, biće zaboravljen.“³⁷

Odnos njegovih političkih naslednika iz SPS-a ponajviše karakteriše uzdržanost: najčešći, naizgled neutralni stereotip o Miloševiću jeste onaj po kome će *rezultate njegove vladavine vrednovati istorija*. Takav odnos najviše podseća na vid društvenog zaboravljanja koji Pol Konerton određuje kao *planirano zastarevanje*.³⁸ Osim ukalkulisano zaborava, do koga s vremenom nužno dolazi i bez njegovog organizovanja, on u stvari potvrđuje Miloševiću važnost i bogate potencijale budućeg različitog mitopolitičkog i istorijskog uobličavanja. Na takva značenja neposredno upućuju i napred navedene reči predsednice Skupštine Srbije Slavice Đukić-Dejanović, prema kojoj će vreme, odnosno istorija, dati najbolji sud o toj prošlosti.

Zvanična, državna izgradnja sećanja na premijera Đinđića, uz snažnu medijsku i NGO podršku, išla je sasvim drugim smerom od Miloševićeve i odvijala se po „hitnom postupku“. Ako u odnosu države prema ovoj dvojici bivših lidera ima nečega sličnog onda je to upravo *brzina ili hitnost*: u prvom slučaju hitnost odricanja i odbacivanja Miloševića, a u Đinđićevom slučaju hitnost i brzina u izgradnji kulta, uprkos svim procedurama i dobrom ukusu. Kako je javno sećanje na Zorana Đinđića počelo da se oblikuje u vanrednom stanju, ni sve ono što je prvih meseci nakon atentata činjeno u tom smislu nije izbeglo karakter vanrednosti. A pre svih tih postupaka, ne baš popularnog

³⁶ U ovom značenju prepliću se komunikativno i kulturno pamćenje. Više: Assmann (1995) 125-133; Assmann (2006) 45-78.

³⁷ Željko Cvijanović, Zoran Đinđić i Slobodan Milošević: Dva groba i naslednici, Evropa, 16.03.2006. s. 8.

³⁸ Paul Connerton, 2008 (1) 59-71.

premijera, *Zorana Đinđića, u očima i sećanju istih tih građana*, koji ga nisu mnogo voleli, *uzdigla je njegova nasilna smrt*.³⁹ Učinilo se još jednom da *žalost ujedinjuje*.

Samo nedelju dana nakon atentata počele su da se množe vesti o dodeljivanju imena Zorana Đinđića ulicama širom Srbije,⁴⁰ trgovima,⁴¹ nagradama⁴². U javnom jeziku najednom su oživel i naizgled zaboravljeni pojmovi i sintagme („vizionar“, „državnik“, „svetlo u tunelu“...),⁴³ a pojedine rečenice kao da su direktno bile preuzete iz poslednjeg oproštaja sa Josipom Brozom Titom.⁴⁴ Po ‘ubrzanom postupku’, u Beogradu se raspravljalo kojim sve ulicama treba dati ime pokojnog premijera, a nakon dve nedelje *promenjeni su „zastareli kriterijumi“, pa i onaj koji je predviđao da mora proteći najmanje dve godine od smrti istaknute ličnosti, da bi ulica ili trg po njoj dobili naziv*.⁴⁵ Osim preimenovanja ulica u Srbiji u ulice Zorana Đinđića, posthumnog dodeljivanja nagrada, plaketa⁴⁶ i odlikovanja Đinđiću, Ordena Nemanje prvog stepena,⁴⁷ osnivanja Fonda „Doktor Zoran Đinđić“,⁴⁸ programa „1000 mladih lidera“, organizovanja Dana Zorana Đinđića,⁴⁹ davanja njegovog imena platoima, nagradama ili sportskim halama, otkrivanja spomen-ploča i spomenika u Prokuplju,⁵⁰ značajnom strategijom kolektivnog pamćenja pokazala se i živa reč, putem manifestacije *Besede u Zoranovu čast*.⁵¹ Već u prvoj godini nakon smrti objavljene su knjige njegovih metafora, govora, intervjuua, a kasnije i knjige o atentatu, i uopšte knjige u kojima se premijeru izražava visoko

³⁹ „Ništa tako ne uzdiže političara (i svaku javnu ličnost) kao njegova nasilna smrt.“ Jurij Bogomolov, „Igrao pa preterao“, *Danas*, 16.03.2006. s. 8.

⁴⁰ „Gradonačelnik Kragujevca potvrdio da će dr Zoran Đinđić dobiti ulicu i spomenik“, *Danas*, 20.03.2003. s. 24.

⁴¹ Građanski Forum pokrenuo je inicijativu da se glavni trg u Novom Pazaru, na kojem je ubijeni premijer Srbije Zoran Đinđić držao miting, nazove njegovim imenom. Izvinjenje posthumno, *Glas javnosti*, 22.03.2003. s. 40.

⁴² Odbornici Skupštine opštine Vrnjačka Banja doneli su odluku o ustanovljenju nagrade „Najbolji – najboljem: dr Zoran Đinđić“, *Danas*, 26.03.2003. s. 32.

⁴³ Dragan Velikić, Dugo putovanje u noć, *Danas*, 15.03.2003. s. 3.

⁴⁴ „Koliko je, kao i u svemu što je radio, bio uspešan, moglo se videti po državnicima koji su došli na njegov poslednji ispraćaj.“ Dušan Miklja, Veće razumevanje, *Blic*, 22.03.2003. s. 9

⁴⁵ I.Čuk, Na Trgu Republike plato Zorana Đinđića, *Politika*, 29.03.2003. s. A15.

⁴⁶ Srpski Borac Đinđiću, *Blic*, 08.12.2005. s. 2

⁴⁷ Đinđiću orden posthumno, *Večernje novosti*, 18.09.2004, s. 3.

⁴⁸ Osnovan Fond „Dr Zoran Đinđić“, *Politika*, 16.12.2003. s. A10.

⁴⁹ *Danas*, 10.03.2005. s. 1.

⁵⁰ *Dnevnik*, 02.08.2007. s. 3.

⁵¹ *Danas*, 27.02.2007. s. 4.

poštovanje. Među knjigama koje posebno uzdižu premijera u kontekstu nacionalnog pamćenja izdvaja se jedna u kojoj je Đinđić rame uz rame sa junacima kosovskog mita – istovremeno literarni, istorijski i mitski junak.⁵² Malo je postupaka i formi koje za devet godina od smrti premijera nisu iskorišćenje u građenju njegovog posthumnog kulta – ne postoji, na primer, igrani film o Đinđiću, mada je bilo i takvih ideja.⁵³ Jedan dokumentarni film o njemu podeljen je na segmente „Vođa“, „Opozicionar“, „Premijer“ i „Heroj“, iz čega se može zaključivati o ulogama u kojima Demokratska stranka želi da ga pamti.⁵⁴

U zvaničnom predstavljanju Đinđić je trebalo da postane simbol „evropskog, pozitivnog imidža Srbije“, ali su uloge koje se premijeru dodeljuju u komunikativnom sećanju,⁵⁵ u grupnim i ličnim sećanjima, mnogo raznovrsnije. Naime, relativno brzo u javnosti je stvoren okvir u kome se bivši premijer preterano ili slavi ili kudi – ili se njegovim imenom maše kao zastavom ili se njime briše pod.

Državnom stvaranju kulta i idolatriji suprotstavili su se različiti glasovi, prema kojima je Đinđić „agent stranih službi, plaćenik i poslušnik Zapada koji je rasturio institucije i rasprodao svoju zemlju“.⁵⁶ U tim diskursima, bivši premijer je nacionalni izdajnik, amoralna osoba, mafijaš i kriminalac,⁵⁷ akter afera, neko koga su izdržavali mafijaši i biznismeni.⁵⁸ Đinđić je i samodržac, autokrata,⁵⁹ samozaljubljeni despot⁶⁰ sumnjivog okruženja, prevrtljiv, bez jasnog koncepta političkih ideja.⁶¹ Više od ideološki operativne ambivalentnosti (dvostruke privlačnosti onoga što se Đinđiću pripisuje – Evropljanin: poslušnik i plaćenik Zapada; heroj: izdajnik i sl.), mit o premijeru odlikuje polivalentnost. I kako njegov ljudski lik blede, simbolički potencijal imena Đinđić sve više se shvata kao ulaznica i sigurno mesto u domaćoj politici: 12. marta pošta preminulom premijeru odaje se u sve više kolona – ili, novinarskim jezikom, „nosača

⁵² Čitanijim od *Nasleda* pokazale su se knjige *Zoran Đinđić u mreži mafije* i *Car i kralj*, koje upućuju na kriminalne veze bivšeg premijera i apsolutističku vladavinu.

⁵³ Snimiti film o srpskom heroju, *Politika*, 31.01.2009. s. KD2.

⁵⁴ Večernje novosti, 13.03.2006. s. 11.

⁵⁵ Assmann, 195: 125-133.

⁵⁶ *Politika*, 23.02.2008. s. A3.

⁵⁷ *Danas*, 01.03.2006. s. 5.

⁵⁸ M. Panić: Plaćao sam političare 10 godina! *Kurir*, 18.07.2005. s. 5.

⁵⁹ M. Isakov, Đinđić nije bio svetac. *Kurir*, 08.04.2005. s. 5.

⁶⁰ B. Radivojša, *Politika*, 08.03.2005. s. A7.

⁶¹ M. Vučelić, Radoznali intelektualac, *Večernje novosti*, 11.03.2004. s. 22.

Đinđićevog kovčega koji njih nosi“ iz godine u godinu sve je više.⁶² Uprkos različitim političkim dometima, sve njih objedinjuje u međuvremenu stvorena analogija: tzv. „druga Srbija“⁶³ u pojedinim interpretacijama sada je „Đinđićeva Srbija“.⁶⁴ (Tzv. *druga Srbija* nastala je devedesetih godina na ideološkoj i vrednosnoj suprotstavljenosti Miloševićevoj, *prvoj Srbiji* ili zapravo velikoj većini građana). Upravo na mitopolitičkoj predstavi o *dvema Srbijama*, tj. instrumentalizaciji binarne „neprijateljske“ paradigme o slici lokalne situacije, prema kojoj je „prva Srbija“ ružna i konzervativna a „druga“ lepa i napredna, od devedesetih godina prošlog veka do najnovijeg vremena oblikuje se dobar deo javnog života u Srbiji, pa se svaka nova ocena plasira i procenjuje kroz unapred stvorena mnjenja. Borbenost i isključivost, tj. propozicije *mi: oni (ili mi: ili oni)* glavne su okosnice diskursa o dvema Srbijama. Ova, pre svega interesna, a onda i simbolička podela, koju su u javnosti nametnuli pripadnici tzv. druge Srbije, poslednjih godina gubi na značaju ne samo zbog toga što je neoperativna u novom vremenu nego i zato što su akteri tzv. „obeju Srbija“ neretko menjali svoja prethodna stanovišta. Nastankom tzv. „trećih Srbija“ ove nakaradne klasifikacije imaju smisla još samo za one koji od takvih kvazipodela politički žive.

Zaključak

U naizgled novom sećanju srpskog društva ništa se nije obraćalo refleksivnom: ni iz Đinđićevog ni iz Miloševićevog slučaja srpsko društvo do sada nije izvuklo ni jednu pouku. Primenjeni pristup u načinu pamćenja bivšeg premijera i izbegavanje vlasti da se odredi prema Slobodanu Miloševiću otkriva zvaničnu neumešnost osmišljavanja politika pamćenja izvan okvira nepomirljivih suprotnosti.⁶⁵ Sudeći prema primenjenim strategijama, dobar deo te politike nije oslobođen ikoničkog razumevanja uloge „vođe“ i pragmatičnog instrumentalizovanja „korisne prošlosti“. Njen rezultat je očekivan: fragmentarno i radikalno podeljeno sećanje. On i nije mogao biti drugačiji s obzirom na činjenicu da je reč o pokušaju ustanovljenja *novog pamćenja* starim načinima. Manjkavost faktografije, nedostatak argumentovanog i kontekstualnog preispitivanja nasleđa ovih lidera pogodio je poznatim strategijama „guranja pod tepih nepoželjne prošlosti“ i, na drugoj strani, kratkoročnog i instrumentalnog favorizovanja sećanja kao „skoka u svetlu budućnost“ koja odbija da dođe.

⁶² Ko je pravi nosilac političkog nasleđa Zorana Đinđića? NIN, 03.02.2005. s. 15.

⁶³ D. Žarković, Glava u peščaniku, Politika, 25.11.2005. s. A6.

⁶⁴ Izabrali „Đinđićevu Srbiju“, Blic, 25.03.2006. s. 5.

⁶⁵ David, 2009: 139-171.

Sličnosti sa komunizmom nameću se same po sebi: postupci koji su u procesu izgradnje sećanja na pokojnog premijera prepoznati kao nasilna idolatrija nisu jedini koji konotiraju sa postupcima revolucionarne izgradnje jugoslovenskog pamćenja⁶⁶ i stvaranjem kulta Josipa Broza Tita. Ostaje nejasno da li je preuzimanjem strategija i postupaka iz stvaranja Titovog kulta reč samo o pragmatiskim razlozima baštinika Đinđićevog nasleđa ili i o nesvesnim navikama u mišljenju i delovanju, tj. neosvešćenom ponavljanju u prethodnom sistemu usvojenih obrazaca mišljenja i praksi, uprkos negiranom kontinuitetu i deklarativnoj odbojnosti prema fenomenu kulta ličnosti i ideologiji komunizma. Navodni diskontinuitet sa komunizmom hvatao se u mrežu verbalnih i formalnih postupaka kojima je potvrđivan kontinuitet upravo sa birokratskim praksama iz perioda koji se deklarativno negiraju.

Osim borbene retorike i manihejskog mita – borbe Tame i Svetlosti, Prošlosti i Budućnosti – javno oblikovanje sećanja na Zorana Đinđića karakteriše još nekoliko obrazaca i hibridnih načina izgradnje kolektivnog sećanja koji konotiraju sa opštom, nacionalnom i komunističkom mitologijom. Oni se mogu identifikovati u različitim verzijama prosvetiteljskog mita o napretku (ili socijalističkog o „stalnom progresu“) koliko i u mitu Vođe ili Spasitelja. Iz domena nacionalne mitologije najčešće su korišćene različito interpretirane legende kosovskog mita (o herojstvu ili izdaji npr.) i posebno mit *žrtve* (viktimizacijski), čiji krajnji cilj u ovom slučaju nije *carstvo nebesko* nego *carstvo evropsko*.

Zvanično proizvođenje posthumnog kulta bivšeg premijera, iako je najčešće bilo u funkciji mita o „Evropi“, sledilo je narativne obrasce i postupke usvojene u jugoslovenskoj epohi. Uprkos činjenici da su za devet godina od smrti premijera, pod retoričkim velom „evropejstva“, primenjeni skoro svi školski primeri izgradnje kulta ličnosti – od apsolutne nekritičnosti u odnosu na premijera do uspostavljanja njegovih veza sa raznim životnim sferama, kroz ordenje, fondove, programe, gradnju spomenika, sportskih hala, nazive ulica, trgova, povelja, izložbi, nagrada – „velika priča“ u postkomunizmu ne može da računa na „totalnost“. I tu je osnovna, mada neznatna, razlika između izgradnje sećanja u komunizmu i u postkomunizmu: ona nije toliko u jeziku i postupcima, koliko u domenima izražavanja. Naime, u komunizmu su lična i grupna sećanja koja su odstupala od dominantne naracije bila potisnuta daleko od javnosti, isključivo u privatne sfere; nakon njegove razgradnje, ali i zahvaljujući novim tehnologijama, dobar deo privatnog izlazi u javnu sferu, pa zvanična slika nije i jedina.

⁶⁶ Đerić, 2009: 83-93.

Bibliografija

- Albvaš, Moris 1999. "Kolektivno i istorijsko pamćenje", Beograd: *Reč*, 56/2, s. 63-82.
- Antohi, S., Trencsényi, B., Apor, P. (ed.) 2007. *Narratives unbound: historical studies in post-communist Eastern Europe*, Budapest: CEU Press.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti. Kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Assmann, Jan. 1995. *Collective memory and Cultural Identity, New German Critique*, 65: 125-133.
- Assmann, Jan. 2006. "Kultura sjećanja", u Brkljačić, M. i Prlenda, S. (ur.), *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Holden marketing – Tehnička knjiga, s. 45-78.
- Bajt, Veronika. 2009. "Postkomunističko obnavljanje slovenačkog kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta", u: *Pamćenje i nostalgija*. G. Đerić (ur.) 83-115. Beograd, IFDT/IP «Filip Višnjić».
- Connerton, Paul. 2008. "Seven types of forgetting", *Memory Studies*, (1) 59- 71.
- David, Lea. 2009. "Sećam se, dakle, postojim: identitet Srba kao refleksija kulture sećanja", u: *Pamćenje i nostalgija*. G. Đerić (ur.) 139-171. Beograd, IFDT/IP «Filip Višnjić».
- Đerić, Gordana. 2005. *Pr(a)vo lice množine. Kolektivno samopoimanje i predstavljanje: mitovi, karakteri, mentalne mape i stereotipi*. IFDT/IP «Filip Višnjić», Beograd, 2005. <http://ponude.biz/knjige/g/Gordana%20Djeric%20-%20Pr%28a%29vo%20lice%20mnozine.pdf>
- Đerić, Gordana. 2009. "Označeno i neoznačeno u narativima društvenog pamćenja: jugoslovenski slučaj", u: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek (ur.), 83-93. Zagreb.
- Gregg, Vernon. 1975. *Human memory*. London: Methuen.
- Halpern, M. Joel & Kideckel, A. David eds. 2000. *Neighbors at War*. Anthropological University (prevod na srpski 2002)
- Halbwachs, Maurice. 1992. *On Collective Memory*. London: The University of Chicago Press.
- Hobsbawm, E. 2006. "Izmišljanje tradicije", u Brkljačić, M. i Prlenda, S. (ur.), *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Holden marketing – Tehnička knjiga, s.137-151.
- Connerton, Pol. 2002. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92.
- Kopecek, Michal. 2008. *Past in the making: historical revisionism in Central Europe after 1989*. Budapest: CEU Press.

- Koren, Snježana. 2011. "Korisna prošlost? Ratovi devedesetih u deklaracijama Hrvatskog sabora", u: *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i suladavanje prošlosti*. Tihomir Cipek (ur.), 123-157. Zagreb.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd, IFDT/IP Filip Višnjić.
- Nora, Pjer. 2006. "Između pamćenja i historije. Problematika mjesta", u: M. Brkljačić i S. Prlenda (ur.) *Kulturno pamćenje i historija*. Zagreb: Holden marketing – Tehnička knjiga, 21–45.
- Singer, A. Jefferson & Conway, A. Martin. 2008. "Should we forget forgetting?" *Memory Studies*, September 2008; vol. 1, 3: pp. 279-285.